

METAFORALARNING O‘RGANILISHIDA PSIXOLINGVISTIK MUAMMOLAR

Kadirova Nodira Erkinovna

Profi universiteti katta o‘qituvchisi, tadqiqotchi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada metaforalarning o‘rganilishi psixolingvistika nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tahlil markazida metaforaning til birligi sifatidagi xususiyati emas, balki uni anglash, qayta ishlash, xotirada saqlash, kontekst asosida talqin qilish va turli darajadagi til egalari ongida yuzaga keladigan kognitiv jarayonlar turadi. Metafora bo‘yicha zamonaviy izlanishlar uning faqat poetik bezak emas, balki tafakkurning konseptual mexanizmlaridan biri ekanini ko‘rsatadi. Psixolingvistik tadqiqotlar doirasida literal va majoziy ma‘no o‘rtasidagi ustuvorlik, konvensional va yangi metaforalarning qayta ishlanish sur‘ati, semantik saliyentlikning roli, kontekst ta‘siri, kategoriyalash va analogiyalash mexanizmlarining nisbati, shuningdek eksperimental metodlarning ishonchligi singari masalalar dolzarb bo‘lib qolmoqda.*

Kalit so‘zlar: *metafora, psixolingvistika, metafora talqini, majoziy ma‘no, saliyentlik, kontekst, konseptual metafora.*

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ МЕТАФОР

Аннотация. *В данной статье изучение метафор анализируется с точки зрения психолингвистики. В центре анализа находится не метафора как языковая единица, а процессы её понимания, переработки, сохранения в памяти, интерпретации на основе контекста, а также когнитивные процессы, возникающие в сознании носителей языка разного уровня. Современные исследования метафоры показывают, что она является не только поэтическим украшением, но и одним из концептуальных механизмов мышления. В рамках психолингвистических исследований остаются актуальными такие вопросы, как приоритет буквального и переносного значения, скорость обработки конвенциональных и новых метафор, роль семантической салиентности, влияние контекста, соотношение механизмов категоризации и аналогизации, а также надежность экспериментальных методов.*

Ключевые слова: *метафора, психолингвистика, интерпретация метафоры, переносное значение, салиентность, контекст, концептуальная метафора.*

PSYCHOLINGUISTIC ISSUES IN THE STUDY OF METAPHORS

Abstract. *This article analyzes the study of metaphors from a psycholinguistic perspective. The focus is not on metaphor as a linguistic unit itself, but on the processes of its comprehension, processing, storage in memory, interpretation based on context, and the cognitive mechanisms that arise in the minds of language users at different proficiency levels. Contemporary research on metaphor demonstrates that it is not merely a poetic device, but also one of the conceptual mechanisms of human thinking. Within psycholinguistic research, issues such as the priority between literal and figurative meaning, the processing speed of conventional and novel metaphors, the role of semantic salience, the influence of context, the relationship between categorization and analogical mechanisms, and the reliability of experimental methods remain highly relevant.*

Keywords: *metaphor, psycholinguistics, metaphor interpretation, figurative meaning, salience, context, conceptual metaphor.*

KIRISH

Metafora masalasi uzoq vaqt davomida asosan uslubshunoslik, poetika va semantika doirasida izohlanib kelgan. Zamonaviy ilmiy tafakkurda esa metafora tilning chekka hodisasi emas, balki inson idroki va tafakkurini tashkil etuvchi mexanizmlardan biri sifatida qaralmoqda. George Lakoff va Mark Johnsonning konseptual metafora haqidagi qarashi metaforani “fikrlashning asosiy mexanizmi” sifatida talqin qilib, tadqiqot yo‘nalishini tubdan o‘zgartirdi; mazkur yondashuvga ko‘ra, inson abstrakt hodisalarni ko‘pincha jismoniy va ijtimoiy tajriba asosida tushunadi. Shu sababli metaforani o‘rganish endilikda faqat adabiy matnni sharhlash bilan cheklanmaydi, balki ma’no hosil bo‘lishining kognitiv va psixolingvistik mexanizmlarini ochishga xizmat qiladi.

Psixolingvistika metaforani o‘rganishda alohida o‘rin egallaydi, chunki uning asosiy savoli “metafora nima?” degan ontologik masala emas, balki “metafora qanday tushuniladi?”, “u qaysi bosqichlarda qayta ishlanadi?”, “literal va majoziy ma’no qanday munosabatga kirishadi?” degan jarayoniy masalalardir. Sam Glucksberg metafora tadqiqotidagi psixolingvistik muammolarni umumlashtirar ekan, literal ma’noning shartsiz ustuvorligi haqidagi eski tasavvur, taqqoslash modelining yetarliligi va metaforani anglashning vaqt mexanizmi kabi masalalar hali-hanuz bahsli ekanini ko‘rsatadi. Keyingi yirik sharhlarda ham metafora talqiniga doir nazariyalar uch asosiy blok atrofida to‘plangan: analogiyalash, kategoriyalash va konseptual xaritalash modellarining o‘zaro raqobati. Demak, metaforaning psixolingvistik o‘rganilishi nazariy ko‘plik, metodologik murakkablik va eksperimental natijalarni birlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Metafora bo‘yicha zamonaviy ilmiy izlanishlarda bir necha asosiy yo‘nalish ajralib turadi. Birinchi yo‘nalish konseptual-kognitiv yondashuv bo‘lib, Lakoff va Johnson metaforaning til birligi emas, tafakkur modeli ekanini asoslab berdi [1]. Ularning qarashida metafora abstrakt sohalarni konkret tajriba orqali tushunishga imkon beradigan kognitiv mexanizm hisoblanadi. Ikkinchi yo‘nalish psixolingvistik va eksperimental tadqiqotlar bilan bog‘liq bo‘lib, Sam Glucksberg metafora va boshqa figurativ birliklarni tushunish literal tilni tushunishdan mutlaqo alohida mexanizm emasligini, aksincha til va pragmatikaning umumiy amallari orqali qayta ishlanishini ilgari suradi [2, 3]. Uchinchi yo‘nalish saliyentlik va ishlov berish ketma-ketligiga oid izlanishlardan iborat. Rachel Giora o‘zining graded salience hypothesis modeli orqali tanish, ko‘p uchraydigan metaforalarda literal va majoziy ma‘no bir vaqtning o‘zida faollashishi, yangi metaforalarda esa avval saliyent ma‘no ishga tushishi mumkinligini ko‘rsatdi [4]. To‘rtinchi yo‘nalish metaforaning konvensionallashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, Bowdle va Gentner metafora dastlab taqqoslash asosida, keyinchalik esa kategoriyalash asosida anglanishini “career of metaphor” gipotezasi bilan izohladi [5]. Holyoak va Stamenković esa turli nazariyalarni umumlashtirib, metafora talqini bo‘yicha eksperimental va neyroilmiy dalillar bir xil nazariy xulosaga olib kelmasligini qayd etadi [6]. Adabiyotlar sharhidan ko‘rinadiki, metafora tadqiqotida yagona paradigma mavjud emas; aksincha, turli model va gipotezalar bir xil hodisaning turli kognitiv qatlamlarini yoritadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Metaforani psixolingvistik o‘rganishdagi birinchi muammo literal va majoziy ma‘no o‘rtasidagi ustuvorlik masalasidir. An‘anaviy yondashuvda metafora, odatda, avval literal ma‘no tekshirilgach, u mos kelmagan taqdiridagina ishga tushadigan ikkilamchi interpretatsiya sifatida tasavvur qilingan. Psixolingvistik tajribalar bunday qat‘iy ketma-ketlik doimo tasdiqlanmasligini ko‘rsatdi. Glucksbergning umumlashtirishicha, ayrim metaforalar literal gaplar bilan teng tezlikda tushuniladi, ayrim hollarda esa literal ma‘noni “chetlab o‘tish” kuzatiladi. Giora nazariyasida jarayon “literal–majoziy” oppozitsiyasiga emas, balki “saliyent–nonsaliyent” qarama-qarshiligiga bog‘lanadi. Demak, muammo literal ma‘noga birlamchi maqom berishdan ko‘ra, qaysi ma‘no tarmog‘i xotira va tajribada kuchliroq mustahkamlanganini aniqlashga ko‘chadi. Psixolingvistika uchun mazkur nuqta juda muhim, chunki metafora talqinining vaqt modeli til birliklarining lug‘aviy tabiatidan emas, ularning kognitiv faollik darajasidan kelib chiqishini ko‘rsatadi.

Ikkinchi muammo metaforaning qaysi mexanizm asosida tushunilishi bilan bog‘liq. Ba‘zi nazariyalarda metafora ikki soha o‘rtasidagi o‘xshashlikni topish orqali anglanadi, ya‘ni jarayon analogiyalash xarakteriga ega deb qaraladi. Boshqa yondashuvlarda esa metafora bir birlikni yangi kategoriya namunasi sifatida qabul qilish orqali tushuniladi. Bowdle va Gentner aynan shu qarama-qarshilikni tarixiy-protsessual shaklda hal qilishga uringan: ularning

modeliga ko‘ra, yangi metaforalar ko‘proq taqqoslash asosida, konvensional metaforalar esa kategoriyalash asosida qayta ishlanadi. Mazkur gipoteza psixolingvistik jihatdan ahamiyatli, chunki u metaforani statik emas, dinamik hodisa deb talqin etadi. Bir metafora vaqt o‘tishi bilan til egalari ongida yangilik maqomini yo‘qotadi, uning bazaviy obrazi semantik kengayishga uchraydi va natijada u polisemantik tarmoqqa aylanadi. Metaforani o‘rganishdagi murakkablik ham shunda: eksperiment ishtirokchilari uchun “yangi” bo‘lgan metafora boshqa guruh uchun allaqachon konvensional birlik bo‘lishi mumkin. Shunday sharoitda tajriba dizayni, tanlanma tarkibi va til tajribasining individual farqlari katta rol o‘ynaydi.

Uchinchi muammo kontekstning roli bilan bog‘liq. Metafora hech qachon yalang‘och so‘z darajasida yashamaydi; u gap, matn, kommunikativ vaziyat va oldingi bilimlar bilan birikkan holda talqin qilinadi. Glucksberg figurativ tilni tushunish odatdagi til va pragmatika operatsiyalaridan alohida emasligini ta‘kidlaganida, aslida kontekstning belgilovchi o‘rniga ishora qilgan edi. Psixolingvistika nuqtayi nazaridan kontekst muammosi ikki qatlamda namoyon bo‘ladi. Birinchisi, yaqin kontekst — gap tarkibidagi sintaktik va leksik muhit. Ikkinchisi, uzoq kontekst — matn mavzusi, diskursning pragmatik maqsadi, madaniy bilim va tajriba. Tajribalarda metaforani ko‘pincha bitta gap ichida o‘lchash amaliyoti uchraydi, biroq tabiiy nutqda metafora ko‘proq diskursiv tayanch yordamida talqin qilinadi. Shu bois laboratoriya sharoitida olingan reaksiya vaqti natijalari har doim ham real til amaliyotiga to‘liq mos kelavermaydi. Holyoak va Stamenkovićning tanqidiy sharhida ham nazariyalar o‘rtasidagi ko‘p ziddiyat eksperimental sharoitlarning turlichaligi bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi.

NATIJALAR

To‘rtinchi muammo saliyentlik va konvensionallik o‘rtasidagi nisbatni aniqlashdan iborat. Giora saliyentlikni ma‘noning til xotirasidagi tayyorlik darajasi bilan bog‘laydi. Tanilgan, ko‘p takrorlangan va tez chaqiriladigan ma‘nolar yuqori saliyentlikka ega bo‘ladi. Metafora talqinida mazkur omil hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, chunki til egalari uchun tanish metafora yangi metaforaga nisbatan boshqacha mexanizm asosida qayta ishlanadi. Bowdle va Gentnerning “career of metaphor” modeli ham shu nuqtaga yaqinlashadi, faqat saliyentlikni tarixiy konvensionallashuv bilan bog‘laydi. Natijada psixolingvistika oldida murakkab savol paydo bo‘ladi: metaforani anglashdagi tezlik va aniqlikni uning metaforikligimi, tanishligimi, saliyentligimi yoki kontekst qo‘llab-quvvatlashimi belgilaydi? Mazkur omillarni eksperimentda bir-biridan sof holda ajratish nihoyatda mushkul. Ko‘pchilik tadqiqotlarning natijalari aynan shu parametrlar bir xil nazorat qilinmaganligi sababli o‘zaro qiyoslashda qiyinchilik tug‘diradi.

Beshinchi muammo metaforaning konseptual va leksik darajalari o‘rtasidagi munosabatdir. Konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, metafora alohida so‘z yoki gapda emas, butun tafakkur tizimida mavjud bo‘lgan xaritalash mexanizmiga tayanadi. Psixolingvistik tadqiqotlarda esa ko‘pincha konkret metaforik gaplar, so‘z birikmalari yoki ma‘lum tipdagi stimuluslar ishlatiladi. Shu holat nazariy va empirik darajalar o‘rtasida muayyan tafovut paydo qiladi. Masalan, “vaqt — resurs” tipidagi konseptual metafora kundalik nutqda ko‘plab shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin, biroq eksperiment odatda uning bir necha izolyatsiyalangan misollari bilangina ishlaydi. Bunday sharoitda eksperimental natija keng konseptual sxemaning qaysi qirrasini aks ettirayotgani aniq bo‘lmasligi mumkin. Holyoak va Stamenković nazariyalar sharhida aynan shu murakkablikka e‘tibor qaratib, metafora talqini bo‘yicha mavjud dalillar bir vaqtning o‘zida bir nechta model bilan mos kelishini ko‘rsatadi. Psixolingvistika uchun vazifa faqat reaksiyani o‘lchash emas, o‘lchangan reaksiyaning qaysi kognitiv birlikka taalluqli ekanini aniqlashdir.

XULOSA VA MUNOZARA

Metaforalarning o‘rganilishida psixolingvistik muammolar, avvalo, metaforaning o‘zi murakkab va ko‘p qatlamli hodisa ekanidan kelib chiqadi. U bir vaqtning o‘zida leksik, semantik, pragmatik, kognitiv va madaniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli uni tushunish bo‘yicha nazariyalar ham bir yoqlama emas: konseptual xaritalash, saliyentlik, kategoriyalash, analogiyalash va konvensionallashuv modellarining har biri muayyan jihatni yoritadi, biroq fenomenni to‘liq qamrab olmaydi. Adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, metafora bo‘yicha psixolingvistik izlanishlarning markazida literal va majoziy ma‘no o‘rtasidagi munosabat, kontekstning tartibga soluvchi vazifasi, yangi va tanish metaforalar talqinidagi farq, saliyentlik darajasi hamda eksperimental metodlarning imkoniyati va cheklanishi turadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago; London: The University of Chicago Press, 2003. – 256 p.
2. Glucksberg S. *Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms*. – New York: Oxford University Press, 2001. – 152 p.
3. Glucksberg S. The psycholinguistics of metaphor // *Trends in Cognitive Sciences*. – 2003. – Vol. 7, No. 2. – P. 92–96. – DOI: 10.1016/S1364-6613(02)00040
4. Giora R. Understanding Figurative and Literal Language: The Graded Salience Hypothesis // *Cognitive Linguistics*. – 1997. – Vol. 8, No. 3. – P. 183–206. – DOI: 10.1515/cogl.1997.8.3.183.

5. Bowdle B. F., Gentner D. The Career of Metaphor // Psychological Review. – 2005. – Vol. 112, No. 1. – P. 193–216. – DOI: 10.1037/0033-295X.112.1.193.

6. Holyoak K. J., Stamenković D. Metaphor Comprehension: A Critical Review of Theories and Evidence // Psychological Bulletin. – 2018. – Vol. 144, No. 6. – P. 641–671. – DOI: 10.1037/bul0000145.